

ZAMONAVIY O‘ZBEK PUNKTUATSIYASINING PRAGMALINGVISTIK ASPEKTD A O‘RGANILISHI

Shoniyozova Gulshoda

Axborot texnologiyalari va menejment universiteti

Pedagogika kafedrası o‘qituvchisi

Shoniyozovagulshoda@gmail.com

ANNOTATSIYA

Maqolada punktuatsiyaning pragmatik aspektda o‘rganish ahamiyati yoritilgan. Maqolaning kirish qismida pragmatika tushunchasi va pragmalingvistikasining vazifasiga izoh berilgan. Maqolada tavsifiy metoddan foydalanilgan.

Kalit so‘zlar: Pragmalingvistika, uslub, matn, yozma matn, tire.

Antroposentrik tilshunoslikda yangi yo‘nalishlardan biri pragmalingvistika hisoblanib, har bir lingvistik hodisaning pragmatik aspektda o‘rganilishi bugungi tishunosligimizdagi dolzarb masalalardan biridir.

Pragmatika tushunchasi juda keng ma‘noda bo‘lib, insonning obyektiv olamdagi barcha ijtimoiy xatti-harakatlarini o‘z ichiga oladi. Nafaqat insonga xos bo‘lgan ijtimoiy xatti-harakatlar balki borliqdagi barcha narsa-predmetlarga xos bo‘lgan harakatlar ham pragmatikaga doirdir. Masalan: G‘isht quyuvchi asbob-uskunalarining ishlash jarayoni. Pragmatika so‘zining ma‘nosi ham grekcha pragmos so‘zidan olingan bo‘lib, “ish”, “harakat” demakdir. Demak, biz pragmatikani umumiy ish harakat deb oladigan bo‘lsak unda lingvistik pragmatika (bugungi kunda lingvopragmatikava pragmalingvistikadeb ham atalmoqda) nima? degan savol tug‘ilishi tabiiy hol. Bugungi kunda lingvistik pragmatikaga doir ko‘p manbalarda pragmatika va lingvistik pragmatika terminlari bir biridan farqlanmaydi.

Pragmatik yondashuv asosida punktuatsion belgilarning o‘rganilish tilshunosligimizdagi muhim vazifalardan biridir. Chunki tinish belgilarining o‘rni, ishlatilishi gapning butun mazmuniga ta’sir qiladi.

Tinish belgilarning yozma nutqda qo‘llanishiga oid barcha funksiyalarni alohida-alohida ko‘rsatmay, ularga xos umumiy tomonlarni va yozma nutq jarayonida ko‘proq uchraydigan holatlarni ta’kidlash bilan cheklanamiz. Tinish belgilari yozma tekstdagi mazmuni (ma‘noni, fikrni) aniq ifodalash uchun xizmat qiladi. Masalan: «Sho‘rim kursin! Shahodat! Kel! (Oybek) Birinchi gapda his-hayajon, ikkinchisida undov, uchinchisida buyruq ma‘nosi ifodalangan. Tinish belgilari, butun gapga xos umumiy mazmuniy munosabatlarni ifodalabgina qolmay, gap qismlariga xos -

semantik munosabatlarni ham bildirish xususiyatiga egadir: Bolamga yana bir til tegdir — soqolingni bittalab yulaman, och arvoh (Oybek) It huradi — karvon o‘tadi. (Maqol) Shu yo‘l bilan bordik — yetdik murodga, She‘rimiz kasb etdi balog‘at, kamol. (Uyg‘un) Keltirilgan qo‘shma gaplarning birinchisida shart, ikkinchisida zidlik, uchinchisida sabab-natija munosabatlari ifodalangandir. Bunda tire qo‘shma gapni tashkil etuvchi gaplar orasidagi turli semantik aloqalarni (ma‘nolarni) anglatishiga qaramay, bir sintaktik vazifani — gaplarning birini ikkinchisidan ayirish vazifasini bajarmoqda. Bir tinish belginiig bunday turli ma‘noda ishlatilishi punktuatsion polisemiya sanaladi. Bir tinish belgining turli xil funktsiyani bajarishi esa punktuatsion omonimiya hisoblanadi.¹ Ba‘zan gaplardagi mazmun murakkab bo‘ladi. Bunday choqlarda tinish belgilari qo‘sh qo‘llanadi: Chambarchas payvandmi shunchalar mehri?! (F.Usmonova) Tinish belgilari yozma tekstdagi gap bo‘laklari, gapning ayrim qismlari va gaplarning o‘zaro turli sintaktik munosabatlari (birikishi—soedinenie, bo‘linishi —otdelenie, ajralishi— obosoblenie, ayrilishi — vdelenie kabilar) ni ko‘rsatish uchun qo‘llanadi. Masalan: Onam, opam, akam, bobom, buvim va men— hammiz ayvonda dastgurxon atrofida davra qurganmiz. (O.) Opam Karomat—hali paranjisiz yosh qiz—maktabdan qaytadi. Birinchi gapda uyushiq bo‘laklar biri-ikkinchisidan vergul vositasida, ikkinchi gapda esa izohlovchi (hali paranjisiz yosh qiz) tire vositasida ajratilgandir. Verul belgilarining qator - ikki yoki undan ortiq qo‘llanilishi, asosan, gap oxirida, ba‘zan gap boshi yoki o‘rtasida ham kuzatilib, u bilan bog‘liq ayrim holatlar kuzatish mumkin. Masalan: [vergul + tire] – “Kamtarlik, - deydi Hamid Olimjon, - donolik yo‘lining boshlanishi” yoki [vergul + tire + ko‘p nuqta] - Xalos, xalos, - dedi mufti, - ...ammo mulla Abdurahmon mulohazasining qiymati shundakim, Sultonali muammosini tez hal qilsa bolur. (A.Qodiriy) [qo‘shirnoq + vergul + tire] – “Or-nomus uchun kurash bolalikdan boshlanadi”, - deydi Tog‘ay Murod. [so‘roq + undov + qavs + vergul] - Undan ko‘nglimni tamom sovitib yuboradigan xususiyatni atayin izlagan damlarim bo‘idi, shunday xususiyatni topguday bo‘lsam, oramizdagi inja munosabatiarga barham berilishiga bahonayi sabab bolarmikan degan xayollarda yurgan paytlarim bo‘ldi, biroq izlashlar-izlanishlarning bari behuda ketdi (Shu emasmi iztirobiarimizning ilohiyligi?!), yo‘q, behuda ketdi desam yolg‘on aytgan bo‘laman. (X.Do‘stmuhammad) [so‘roq + undov + ko‘p nuqta + qo‘shirnoq + qavs + vergul] - Yozuvchining bu fikri (“Qaydasan go‘zalim?!.”), dunyoqarashi uning yaxshi niyatda ekanini ko‘rsatadi². Xulosa qilib aytish mumkinki, vegul tinish belisi pragmatik jihatdan yozuvchi va o‘quvchi o‘rtasidagi yozuv orqali

¹ O‘ZBEK TILIDA TINISH BELGILARINING KETMA-KET QO‘LLANILISHI VA ULARNING OZARO SINONIMIK MUNOSABATLARI Xayrullojeva Gulasal Fayzullo qizi BuxDU O‘zbek tilshunosligi va jurnalistika kafedrası o‘qituvchisi

² Валгина Н.С. Необычное. в обычном. Заметки о пунктуации А. Ахматовой// Русская речь, 1979, № 6. С. 22–29

amalga oshiriladigan ijtimoiy aloqa-aralashuvni to'g'ri ta'minlash va yozma nutqdagi maqsad, mazmun va ma'noni aniqlashtirish, farqlash hamda yozma nutqdagi murakkab fikriy munosabatlarni ko'rsatib berish uchun ahamiyatli bo'lsa, grammatik jihatdan esa gap qurilishini aniq belgilash - gap bo'laklari, sodda yoki qo'shmaligi, uyushiq bo'laklar, ajratilgan bo'laklar, undalma, kiritmalar, bog'lovchisiz qo'shma gap qismlari orasidagi munosabatni ko'rsatish, muallif va ko'chirma gaplarni ajratish, yozma nutqni ixcham va ravon bayon qilish uchun ahamiyatlidir. Punktatsiya va ohang ikki xil nutq turiga xos mustaqil kategoriyalar bo'lib, bir-biriga teng kelmaydi, punktatsiya intonatsiyaning yozuvdagi ifodasi emas. Ularning o'zaro aloqadorligi haqida gapirilganda ohangning gapdagi darajasi hisobga olinadi. Punktatsiya va intonatsiya munosabati alohida tadqiq manbai bo'lib, eksperimental o'rganishni talab etadi.

Xulosa qilib shuni aytishimiz mumkinki, tinish belgilarini pragmalingsvistik jihatdan o'rganish gapning, matnning ma'nosini ochishga yordam beradi. Tinish belgilarning har biri uslubiy vazifa bajaradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati. –T.: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2002. –13-bet.
2. Mahmudov N, Madvaliyev A, Mahkamov N. O'zbek tili punktatsiyasining asosiy qoidalari.T.:«O'zbekiston». 2015.
3. Alimammedov R. “Qadimgi turkiy til bitiklarida punktatsiya va matni anglash uchun ishlatiladigan ishoralar”. Xorijiy filologiya».1-son.T.:2016.
4. Bahridinova B. Zamonaviy o'zbek punktatsiyasi asoslari. T.: “Akademnashr” 2015.
5. G'ulomov A. O'zbek tili punktatsiyasi.T.: “O'qituvchi” 1992.
6. Shoabdurahmonov Sh. O'zbek tilida punktatsiya. Toshkent.1995.